

Xoca Əhməd Yəsəvi yaradıcılığı və Azərbaycan ədəbiyyatı

Pasa Əlioğlu,

filologiya elmləri doktoru

“Nizami ilə yəsəvilik arasındakı fikri qohumluq və səsleşmələr məhəbbət fəlsəfəsində, halal loğma etiqadında, elmə və alimə ehtiramda, habelə hər iki sənətkarın tez-tez müraciət etdiyi “Quran” ehkamında, dini, mifoloji, folklor surətləri və ifadələrində nəzərə çarpır”.

Bütün türk dünyasında adı sayğıyla çəkilən Xoca Əhməd Yəsəvi (?-1167) böyük təsəvvüf alimi, əsərlərini türkcə yazan, bu dildə yazıb-yaradanlara misilsiz örnək olan şairdir. Onun qurduğu yəsəviyyə təriqətinin müridləri arasında azərbaycanlılar da olmuşdur. Tədqiqatçıların “tipik bir türk təriqəti” adlandırdıqları yəsəvilik qısa müddətdə Ceyhun, Volqa, Xarəzm, Şərqi Türkünstan, Anadolu ilə bərabər Azərbaycana da gəlib çıxmışdı. XIII əsrdə türk dünyasında yayılan yəsəviliyi Azərbaycana ilk dəfə Əfşar Babanın gətirdiyi göstərilir. Övliya Çələbi onun Niyazabad şəhərində türbəsi və təkyəsi olduğunu, buraya ziyarətçilərin gəldiyini söyləyir. Əhməd Yəsəvinin xəlifələrindən Bursa şəhərində yaşayan Geyikli Baba da azərbaycanlı olmuşdur. Orasını da unutmamaq olmaz ki, bir sıra türk mütəsəvviflərinin, o cümlədən Əhməd Yəsəvinin mürşidi azərbaycanlı Yusif Həmədəni olmuşdur. Tədqiqatçı M. Rıhtım yazır: “Türkünstan diyarına İslamın səsini, təsəvvüfün nəfəsini çatdıran Yusif Həmədənidir. Onun işığı yolunun davamçıları tərəfindən bu günə çatdırılmışdır. Abdullah Bərki, Həsən Əndaki, Əhməd Yəsəvi və Əbdülxəliq Gücdüvani onun müridləridir. Əhməd Yəsəvi yəsəviliyin, Əbdülxəliq Gücdüvani isə “Həcəgan” yolunun, yəni nəqşəndiliyin qurucusu oldular”.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Türkünstan piri Xoca Əhməd Yəsəvinin ümumtürk ədəbiyyatı qarşısındakı xidmətləri yüksək dəyərləndirilmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz 1926-cı ilin 26 martında “Kommunist” qəzetində dərc etdirdiyi “Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri” adlı məqaləsində yazırdı: “Ümumtürk ədəbiyyatında dörd böyük sima vardır ki, onların haqqında kiçik-kiçik məqalələr deyil, böyük-böyük kitablar yazmaq lazımdır. Çünki onlar bir məhəllənin, bir şəhərin və yaxud bir qəzanın şairi deyil, qocaman bir türk aləminin, ucsuz-bucaqsız türk ellərinin şairi-məşhurları olmuşlar. Bunlar qazanan adı-sanı başqa şairlər, qazanmamışlar. Təbiri caiz isə, bunları nüfuz və qüdrətlərindən dolayı iqlimgir, cahangir deyil, ürəklərin, könüllərin fatehləri adlandırmalıyıq. Çünki bu təbir daha münasib və daha uyğundur. Füsunkar ilhamları sayəsində hələ bizimlə yaşayan bu ulu və böyük insanlar bundan sonra da bir neçə əsrlər yaşayacaqlar. Tarix və ölkə etibarilə onları böylə yan-yan qeyd etməliyik: Xoca Əhməd Yəsəvi, Seyid İmadəddin Nəsimi, Mir Əlişir Nəvai, Molla Məhəmməd Bağır Füzuli. Zənni-acizanəmə görə, türkdilli bir oymaq, bir ulus tapılmaz ki, bu dörd böyük dahini tanımaya və şeirlərini də bilməmiş ola. Qərbdə Omirus (Homer), Şekspir və Molyer məşhur olduğu kimi, Şərqdə də bunlar eləcə məruf və məşhurdurlar”. Görkəmli türk alimi Fuad Köprülü ilk dəfə 1926-cı ildə Bakıda nəşr edilən “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqatlar” adlı kitabında türkdilli Azərbaycan ədəbiyyatında Şah İsmayıl Xətai və başqalarının əsərlərində şeirlə dini-təsəvvüf fikirlərinin yayılması ənənəsinin Xoca Əhməd Yəsəvidən gəldiyini bildirərək yazır: “Böyük bir dini taifə-sekte-nin ruhani və asimani rəisi olmaq mələbəsisilə onun şeirlərində sənət qayəsindən ziyadə məzhəbini təlqin və təmin qayəsi gözetilmiş, yəni əski türk sufilərinin Xoca Əhməd Yəsəvidən bəri təqib etdikləri ənənəyə itba olunmuşdur. Yəni bu ənənəyə itbaəndir ki, Xətai məxləsi qullanan Şah İsmayıl Səfəvi əcəm əruzilə yazdığı əsərlərindən başqa, Azəri sahəsində və türkmən tayfaları arasında pək qüvvətli bulunan xalq ədəbiyyatını və Yunus kimi əski xalq sufilərinin təqlidən barmaq hesabilə də qoşma şəklində ilahilər yazmışdır”. Göründüyü kimi, F. Köprülü Xətəinin heca vəznində şeir yazdığını da Yəsəvidən gələn ənənənin davamı hesab etmişdir.

“Yəsəvi və yəsəvilik Azərbaycanda” adlı məqaləsində Yəsəvini Azərbaycan klassik şairlərindən Nizami Gəncəvi, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Vəli Vidadi, Əbülqasım Nəbati, Mirzə Şəfi Vazeh və başqaları ilə müqayisə edən Əziz Mirəhmədov haqlı olaraq belə hesab edir ki, onları birləşdirən ilahi eşq konsepsiyası olmuşdur. Alim Nizami yaradıcılığı ilə yəsəvilik arasındakı orta q nöqtələr barədə yazır: “Nizami ilə yəsəvilik arasındakı fikri qohumluq və səsleşmələr məhəbbət fəlsəfəsində, halal loğma etiqadında, elmə və alimə ehtiramda, habelə hər iki sənətkarın tez-tez müraciət etdiyi “Quran” ehkamında, dini, mifoloji, folklor surətləri və ifadələrində nəzərə çarpır”.

Əlbəttə ki, Xoca Əhməd Yəsəvinin bədii, poetik yaradıcılığının ən böyük əhəmiyyəti onun fikirlərini geniş xalq kütlələrinin anladığı dildə yazmasından, islam, təsəvvüf ehkamlarını, yəsəviliyi qısa müddətdə geniş coğrafiyada - Orta Asiya, Volqaboyu, Azərbaycan və Anadoluda yaya bilməsindən ibarətdir. Araşdırıcılar göstərmişlər ki, türkdilli əhali arasında islamı və təsəvvüfün ən çox yayan ilahi eşqdən güc alan türk mütəsəvvifləri, dərvişlər olmuşlar. Şeirdə Yəsəvi ənənələrini ən çox davam etdirənlər də türkdilli mütəsəvviflər, şairlər olmuşlar. Əhməd Yəsəvinin şeirləri ilə türkdilli şeirin digər böyük ustadı İmadəddin Nəsimi (1369-1417) yaradıcılığı arasında bir neçə istiqamətdə müqayisələr aparmaq olar. Yəsəvi daha erkən mərhələdə şeirlə yazdığı

hikmətlərində sadə türk dilində dini, sufiyanə, fəlsəfi fikirləri ifadə etmək örnəyini vermişdir. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən Xoca Əhməd hikmətlərindən birində öz şeirlərini türkcə yazdığına görə fəxr etdiyini bildirir:

Miskin, zəif Xoca Əhməd, yeti peştinga rəhmət, Farsi tilni bilibən xub itadur türkim.

Çevirməsi:

Miskin, zəif Xoca Əhməd, yeddi cəddinə rəhmət, Fars dilini bilsə də, türkidə gözəl danışır.

Türkdilli poeziyada bu ənənəni davam etdirən ən böyük sənətkarlardan biri İmadəddin Nəsimidir. O, bütün türk şeirində fəlsəfi poeziyanı yüksək zirvəyə qaldıran, divan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan dahi sənətkardır. Dilimizin şeir-qəzəl və dini-fəlsəfi üslublarının tam formalaşmasında onun rolu həlledici olmuşdur. Şairin dini-fəlsəfi şeirlərinin əsas fərqləndirici üslubi xüsusiyyətləri xitabların, nidaların, çağırışların çoxluğundan ibarətdir. Bu cür şeirlərində Nəsimi əqidəsi uğrunda qorxmaz, fədakar bir mübariz kimi gözlərimiz önündə canlanır. Fikirlərini geniş xalq kütlələri arasında yaymaq istəyən Nəsimi həmişə dövrünün canlı xalq danışığı dilindən bəhrələnmiş, şeirlərini sadə türkcə yazmağa çalışmışdır.

Fuad Köprülü “Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər” əsərində XV əsrdən sonrakı dövrdə batini təriqətlərə mənsub olan sənətkarların, o cümlədən qızılbaş şairlərinin yaradıcılığının özəl xüsusiyyətlərini şərh edərkən yazır: “Müxtəlif zamanlara aid dərvişlərin nəfəsləri heca vəzninlə və tamamilə Yunus ədasından alınmış - hətta daha şux, daha kinayəli, daha zərif tərzdə yazılmışdır. Bu şairlərin zaman və yeri, fikir və etiqadları haqqında açıq və qəti fikirlər irəli sürmək imkansızdır - deyə bilirik, çünki bunlardan bir qismi - məsələn, Xətai, Qul Himmət, Rümüzi, Vəli Baba və bir çox başqaları hürufilik və Fəzlullah Astrabadinin üluhiyyətini qəbul etmiş olduqları kimi, bəktəşiliklə əlaqəsi olmaqla bərabər, ondan ayrı olan qızılbaş zümrələrinə aid bir sıra şairlər də bunların arasına qarışmışdır, bunun kimi qələndərilər və heydərilərdən də bunların arasına qarışmış şairlər vardır. Bu halda bəktəşi şeirindən və bəktəşi şairlərindən söz edərkən, eyni zamanda qızılbaş, qələndəri, heydəri, hürufi şeirlərinin milli vəzn ilə yazılanlarından və Yunusun onlar üzərindəki təsirindən də söz etmiş oluruq”. Heca vəznli türkdilli şeirin inkişafında adları çəkilən türk təriqətlərinin rolu, bu təriqətlərin əlaqəsi barədə deyilənlər tamamilə doğrudur. Sırf türk milli təsəvvüf təriqətlərinin yaranmasında, heca vəznində, sadə dillə əsərlər yazılması məsələsində Əhməd Yəsəvinin fəaliyyəti daha əvvəlki dövrə aiddir. Sırf türk təriqəti olan qızılbaşlığın mürsədi, Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı Şah İsmayıl Xətai (1487-1524) Xoca Əhməd Yəsəvinin, adları çəkilən təriqət nümayəndələrinin, şairlərin ənənələrini davam etdirərək Azərbaycan türkcəsinin inkişafı, bu dildə yazılan əsərlərin, o cümlədən, heca vəznli şeirlərin sayının artması üçün böyük işlər gördü, özü də sadə ana dilində şeirlər yazdı. Bu dövrdə Azərbaycanda və Anadoluda geniş xalq kütlələrinin anlayacağı dildə, heca vəznində şeirlər yazan ozanların haqq aşılıqlarına çevrildiyini, “aşılıq” sözünün mütəsəvvif-şair anlamında işlədildiyini görürük. XVI əsrdən Azərbaycan ədəbiyyatında səfəvilik, qızılbaşlıq ideyalarını təbliğ edən poeziyanın mövcudluğundan danışa bilirik. Bu poeziya istər klassik, istərsə də şifahi ədəbiyyata məxsus şeir şəkillərindən istifadə etmişdir. Həmin dövrdə qızılbaş ideyaları elə geniş yayılmışdı ki, hətta Azərbaycan türkcəsi mənasında “qızılbaşca” sözü də işlədilir. Professor Turxan Gəncəyi yazır: “Qızılbaşca” Səfəvi dövründəki türkcəni göstərmək üçün işlədilən bir istilah idi və bu sülalənin süqutundan sonra siyasi və məzhəbi çalara malik olduğundan aradan qalxdı”. Səfəvi-qızılbaş təriqətinin ilk təbliğatçısı bu təriqətin banisi Şah İsmayılın ulu babası Şeyx Səfiəddin Ərdəbili (1252-1334) olmuşdur. Lakin Səfəvi ideyalarını təbliğ edən türkdilli qızılbaş şeiri məhz Xətaidən sonra formalaşır və özünün ardıcılarını tapır. Səfəvilik ideyalarını, şiəliyi təbliğ edən, döyüşə gedən qızılbaş əsgərlərini “igid yektalar”, düşməni “Yəzid”, “Şimri-Mərvan” adlandıran Xətai qızılbaş ədəbiyyatının klassik nümunələrini yaratmışdır. Nəsiminin şeirlərindəki üsyankar, mübariz ruh Xətaiyə keçərək siyasi mənə da kəsb etmişdir. Şeirlərindən birində şair öz siyasi məqsədlərini, Şirvanla, Şimali Azərbaycanla Təbrizi - Güney Azərbaycanı birləşdirmək, türklüyü bütün Yaxın və Orta Şərqdə hegemon qüvvəyə çevirmək istəyini bildirir, özünün və rəhbərlik etdiyi qızılbaş ordusunun iştirakı ilə baş verəcək hadisələri qiyamətə bənzədir:

*Şirvan xəlayiqi qamu Təbrizə daşına,
Mülki-Əcəm sorar ki, qiyamət xaçan qopar?
Yetdükə tükənir ərəbin kuyi, məskəni,
Bağdad içində hər necə kim türkman qopar.*

Xətəinin qızılbaşlığı təbliğ edən 11 hecalı şeirləri mənbələrdə bəktəşilərdə olduğu kimi nəfəs adlanır. Qızılbaş müridləri içərisindən çıxmış xalq şairləri, aşılıqlar tərəfindən müxtəlif məclislərdə ifa olunan bu şeirlər Azərbaycanda, Anadoluda, İraqda geniş yayılmışdı. Anadoluda yaşayıb qızılbaş ədəbiyyatını inkişaf etdirən şairlərdən Qul Himmət, Rümüzi, Vəli Baba, xüsusilə də Pir Sultan Abdalı göstərmək olar. Şah İsmayıldan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Əmani, Mürtəzaqulu xan Zəfər, Dirili Qurbani, Məlik bəy Avcı və başqaları qızılbaş şeiri ənənələrini davam etdirmişlər. Heca vəznində, xalq şeiri janrlarında yazan Qurbani Şah

İsmayıl, Məhəmməd Əmani, Qəribi I Şah Təhmasibə, Məsihi I Şah Abbasa şeirlərində “mürşidi-kamilim” deyər müraciət etmişlər. Göründüyü kimi, Xoca Əhməd Yəsəvidən gələn təsəvvüfi fikirlərin sadə türk dilində, o cümlədən heca vəznli şeirlərdə təbliği ənənəsi Səfəvilər dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında da davam etdirilmişdir.

Əhməd Yəsəvi əsərləri ilə əhali arasında islami dəyərləri, təsəvvüf, təriqətini təbliğ edir, bunu hikmətləri ilə, didaktik bir formada həyata keçirirdi, islamın əsaslarını, gözəl əxlaqı, təsəvvüfin ədəb və ərkanını sadə bir dillə öyrədirdi. Onun hikmət adlandırılan, əsasən heca vəznində yazılmış mənzum dördlükləri dərvişlər vasitəsilə uzaq türk ellərinə çatdırılırdı. Bu ənənəni davam etdirən İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında da didaktik şeirlər dünyəvi, irfani, hürufi, ələvi-şiə inancını təbliğ edən əsərlərlə bərabər mühüm yer tutur. Səfəvilər dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının Füzuli, Əmani, Məsihi, Qövsü və başqa nümayəndələri də didaktik mövzulu şeirlər yazmışlar.

Xoca Əhməd Yəsəvi dilinin sadəliyi ilə seçilən şeirlərinə bəzən “Quran”dan, hədislərdən ərəbcə ayə və hissələri salmışdır ki, bu da onun yaradıcılıq üslubunun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri hesab edilməlidir. Bu baxımdan onun ənənəsini ən çox davam etdirən Nəsimidir:

*Ey üzün şənində münzəl ayəti-Allah nur,
Ləblərin həqqinə gəldi nükteyi-məən təhur...
Zahida, gəl zöhdü məbud etmə, olma büt-pərəst,
Həq-pərəstol, Həqqi tam Həqq minallahül-qəyur...
Ey Nəsimi, surii ecazi - Məsihadır sözüün,
İstimaindən nola hey olalar min-fi-qübur.*

*Yazdı alnında Xuda “inna fətəhna” surəsin,
“Qaf vəl-Quran” üzündür, sidreyi-ə'la imiş.*

İlahi eşq Yəsəvinin həm təlimində, həm də yaradıcılığında təbliğ etdiyi ən vacib məsələlərdəndir. Ona görə əsl müsəlmanın, təsəvvüf əhlinin ən fərqli, seçilən səciyyəvi xüsusiyyəti onun Haqq aşığı olmasından ibarətdir:

*On səkiz min aləmdə heyran bolğan aşıqlar,
Tabmay məşuq çırağın sərsən bolğan aşıqlar.
Hər dəm başı örgülüib, közi xəlqə tilmirüb,
“Hu, hu!” deyü cörkülübgiryan bolğan aşıqlar.*

Çevirməsi:

*On səkkiz min aləmin heyranı olan aşıqlar,
Məşuq çırağından (nurundan) sərsəm olan aşıqlar.
Hər dəm başı dönərək, başı xalqa çevirib,
“Hu, hu!” deyər qıvrılıb giryan olan aşıqlar.*

Gerçək aşiq eşqi yolunda bütün fədakarlıqlara hazır olmalıdır:

*Eşqi tinsə köydir köysi canü təni,
Eşqi tinsə viran qılır mai məni.
Eşq bolmasa tanıb bulmas Mövlam səni,
Hər nə qılsan aşiq qılğıl. Pərvərdigar.*

Çevirməsi:

*Eşq deyincə yaxar can ilə bədəni,
Eşq deyincə viran edər hər şeyi və məni.
Eşq olmasa axtarıb tapmaz Mövlam səni,
Hər nə etsən, aşiq et (məni), Pərvərdigar.*

Yəsəvidən 400 il sonra yaşamış Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində Məcnunun dili ilə dediyi sözlər bu şeirlə səsləşməkdədir:

*Ya Rəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni,
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni.*

İlahi eşq Nəsimi poeziyasının da ən önəmli məqamlarındandır:

Sevdan ilə məst olmuşam,

həm içmişəm qəmdən müdam,

Məsti-ələstin camiyəm,

niçün ki, tüğyan gəlmişəm.

Yəsəvi şeirlərində Bəyazid Bəstami, Əbubəkr Şibli kimi təsəvvüf uluları ilə bərabər Həllac Mənsurun adını da çəkir, onun “Ənəlhəqq” kəlamını yad edir ki, bu məsələdə onun hikmətləri daha çox Nəsimi şeirləri ilə səsleşməkdədir.

Yəsəviyə görə, əsl müsəlman, Haqq aşiqi, təsəvvüf əhli nəfsindən, dünyəvi istəklərdən imtina etməyi bacarmalıdır. O, Haqqı tanımanın yolunun özünü tanımaqdan keçdiyini, nəfs əngəlini aşaraq Haqqa qovuşmağın mümkün olduğunu söyləyir:

*Kul Xoca Əhməd nəfs tağının çıxıb aştı,
Yürek bağıru cuş uruban kaynap taştı.*

Çevirməsi:

*Qul Xoca Əhməd nəfs dağını aşıb keçdi,
Ürəyi, bağıru cuşa gəlib, qaynayıb daşdı.*

Nəsimi də şeirlərində göstərir ki, insan nəfsinə, dünya malına aldanmamalıdır, bu “tozlu cahana” əsir olanlar korlardır. Yeganə dəyər, fəqiri hökmdara çevirən ilahi eşqdır:

*Eşqin yolunda üzünü xak eyləyən fəqir,
Adı cahanda xosrovi-sahibsərirdir.
Dünyada mülkə, malə sən aldanma, ey məlik
Kim, dünyanın mətai bəğayət həqirdir.
Tozlu cahana silkin ətak kim, nəiminə,
Hər bibəsər kim, oldu müqəyyəd, əsirdir.*

Böyük türk mütəəvvifi Xoca Əhməd Yəsəvinin yaratdığı təriqət və əsərləri bir çox Orta Asiya, Volqaboyu, Anadolu və digər türk ellərində olduğu kimi Azərbaycanda da yayılmışdı. Yəsəviyyə təriqətinin müridləri arasında azərbaycanlılar da olmuşdur. XIII əsrdə türk dünyasına yayılan yəsəviliyi Azərbaycana ilk dəfə Əfşar Babanın gətirdiyi göstərilir. Yəsəvinin xəlifələrindən Bursa şəhərində yaşayan Geyikli Baba da azərbaycanlı olmuşdur. Orasını da unutmamaq olmaz ki, Türkünstanın bir sıra mütəəvviflərinin, o cümlədən Xoca Əhməd Yəsəvinin də mürşidi azərbaycanlı Yusif Həmədəni olmuşdur. Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Yəsəvinin ümumtürk ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətlərini yüksək dəyərləndirmişlər. Xoca Əhmədin ədəbi irsini Nizami Gəncəvi, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Vəli Vidadi, Əbülqasım Nəbati, Mirzə Şəfi Vazeh və başqalarının yaratdıqlığı ilə müqayisə etmişlər.

Yəsəvi yaratdıqlığının ən böyük əhəmiyyəti onun şeirlərini geniş xalq kütlələrinin anladığı dildə, əsasən heca vəznində yazmasıdır. Digər türk təsəvvüf təriqətlərinin nümayəndələri - bəktəşilər, ələvilər, nəqşbəndilər, hürufilər, qızılbaşlar bu ənənəni davam etdirərək əsərlərini sadə türk dilində, əsasən heca vəznində yazmışlar. Buna örnək olaraq qızılbaş şairlərindən Xətai, Əmani, Zəfər, Məsihi, Məlik bəy Avcı və başqalarının əsərlərini göstərmək olar.

Xoca Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət”inə daxil olan şeirlər üçün ilahi eşqin tərənnümü, nəfsdən, dünyəvi həvəslərdən imtina etməyə çağırış, “Quran” və hədislərdən iqtibaslardan istifadə səciyyəvi cəhətlərdir. İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və başqa Azərbaycan şairləri yaratdıqlıqlarında bu ənənəni davam etdirmişlər.

(ixtisarla)